

Tytuł

Żyjąc z/w poniemieckim. O najnowszych badaniach nad architekturą i urbanistyką Trzeciej Rzeszy w Polsce na marginesie książki Nielsa Gutschowa Obsesja porządku

Autor

Piotr Korduba

Źródło

MIEJSCE 8/2022

DOI

<https://www.doi.org/10.48285/ASPWAW.29564158.MCE.2022.8.9>

URL

<http://miejsce.asp.waw.pl/zyjac-z-w-poniemieckim-o-najnowszych-badaniach-nad-architektura-i-urbanistyka-trzeciej-rzeszy-w-polsce-na-marginesie-ksiazki-nielsa-gutschowa-obsesja-porzadku/>

Abstrakt

Nieczęsto się zdarza, przynajmniej nie w humanistyce, że to na naszych oczach, przy udziale badaczy różnych pokoleń, za sprawą właśnie wydanych publikacji, aktualnie odbywających się konferencji i wystaw dokonuje się badawczy przełom. Tak jest w tym przypadku i mowa tu o badaniach nad architekturą i urbanistyką w okresie okupacji niemieckiej w Polsce. Właściwie w tym samym czasie ukazało się bowiem polskie wydanie fundamentalnej dla tej problematyki pracy Nielsa Gutschowa *Obsesja porządku*. Niemieccy architekci planują w okupowanej Polsce 1939–1945 we współczesnej redakcji naukowej Aleksandry Paradowskiej i Anniky Wienert, a w Międzynarodowym Centrum Kultury w Krakowie otwarta została wystawa *Niechciana stołeczność. Architektura i urbanistyka Krakowa w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945* (5.03–5.06.2022), po której pozostał obszerny, profesjonalnie przygotowany katalog pod tym samym tytułem. W moim przekonaniu u źródeł tej badawczej tendencji leży zniuansowanie paradygmatu, według którego II wojna światowa niosła za sobą, poza ofiarami ludzkimi, wyłącznie zniszczenie materialne, w tym przede wszystkim miast, architektury i urbanistyki. Impulsem do tych badań stała się przyrastająca wiedza o tym, że w naszym kraju pozostało wiele przedsięwzięć architektoniczno-urbanistycznych, które zaistniały z powodu inwestycji okupanta, lecz są nadal wykorzystywane lub dały kierunek późniejszym przekształceniom, np. rozwojowi osiedli czy miast (głównie w przypadku urbanistyki). Nie mniej ważne niż owa merytoryczna wiedza, stało się emocjonalne przyzwolenie na jej istnienie, ogólnospołeczne dopuszczenie do jej świadomości, a biorąc pod uwagę kulturowy kontekst polskich badaczy, także w pewnym stopniu odwaga ich dociekań, naukowej obiektywizacji i popularyzacji.

Gdy w młodości odwiedzałem pozaszkolne zajęcia z historii sztuki, przemierzałem raz w tygodniu majestatyczne korytarze poznańskiego Pałacu Kultury. Wiedziałem, że to dawny zamek pruskiego cesarza Wilhelma II, ale dopiero później dowiedziałem się również, że także Adolfa Hitlera. Latem kąpałem się w wielkim kompleksie basenów w wielkopolskim Żerkowie i było wiedzą powszechną, że zbudowali go hitlerowcy. Pośród naszych codziennych domowych naczyń zdarzały się te ze znakiem swastyki od spodu, zastane po wojennych „lokatorach” domu pradziadków, dokładnie takie, o jakich pisze w swej głośniejszej książce *Poniemieckie* Karolina Kuszyk¹. Zachwyty pijących kawę koleżanek mamy wywoływały niemieckie porcelanowe filiżanki, które podarowała nam moja niania, kilkadziesiąt lat wcześniej szabrując je gdzieś na powojennym Dolny Śląsku. Nigdy nie miałem poczucia, że te doświadczenia są jakieś szczególne; przynależały do zastanego porządku mojego świata, były po prostu materialnymi świadectwami historii rodziny, miasta, regionu, kraju, Europy. Codzienny, aktualizujący się dla kolejnych pokoleń mieszkańców Polski kontakt z poniemieckim dziedzictwem, także tym z czasów II wojny światowej, bardziej oczywisty na tzw. ziemiach odzyskanych, ale wcale do nich nie ograniczony, nigdy nie ustanie, niemal nie da się go uniknąć, zrezygnować z niego. To, co się zmienia – poza oficjalnymi narracjami o stosunku władzy i społeczeństwa do tego dziedzictwa (zależnymi w dużej mierze od doraźnej politycznej koniunktury) – to rzeczywista o nim wiedza, rozpoznanie, a tym samym

także poziom naszej akceptacji i/lub odrzucenia. Wielkie w tym znaczenie mają rzetelnie prowadzone badania naukowe nad owym „kłopotliwym dziedzictwem”, jak słusznie nazwano je w najnowszych opracowaniach (*dissonant heritage*)². Badania takie nie tylko prowadzą do przyrostu fachowej, eksperckiej wiedzy, ale także jej popularyzacji, a co za tym idzie, oddziałują na naszą codzienną tego dziedzictwa percepcję czy wprost – jego użytkowanie. A w tym właśnie zakresie mamy w ostatnim czasie do czynienia z prawdziwym fenomenem!

Nieczęsto się zdarza, przynajmniej nie w humanistyce, że na naszych oczach, przy udziale badaczy różnych pokoleń, za sprawą właśnie wydanych publikacji, aktualnie odbywających się konferencji i wystaw dokonuje się badawczy przełom. Tak jest w przypadku badań nad architekturą i urbanistyką w okresie okupacji niemieckiej w Polsce. Właściwie w tym samym czasie ukazało się bowiem polskie wydanie fundamentalnej dla tej problematyki pracy Nielsa Gutschowa, *Obsesja porządku. Niemieccy architekci planują w okupowanej Polsce 1939–1945* we współczesnej redakcji naukowej Aleksandry Paradowskiej i Anniki Wiener³, a w Międzynarodowym Centrum Kultury w Krakowie miała miejsce wystawa *Niechciana stołeczność. Architektura i urbanistyka Krakowa w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945* (5.03–5.06.2022), po której pozostał obszerny, profesjonalnie przygotowany katalog pod tym samym tytułem⁴. Za dowody tego przełomu uznałabym także nieco wcześniej ogłoszone panoramiczne zbiory studiów poświęcone architekturze Trzeciej Rzeszy w Polsce w jej głównych miastach i niemal wszystkich regionach kraju. Pierwszy to *Urbanistyka i architektura okresu III Rzeszy w Polsce*⁵, zaś drugi – to tom pod wspomnianym prowokacyjnym tytułem *Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*⁶. Oba są zresztą pokłosiem wcześniejszych, następujących po sobie konferencjach z 2017 i 2018 roku. Zbiorem studiów pokonferencyjnych (z 2019 roku), trudniej zapewne dostępnym dla szerszej polskiej publiczności, ale za to o międzynarodowym zasięgu, jest ponadto publikacja *Designing the New East. Architecture, Spatial, and Urban Planning in Poland under German Occupation, 1939–1945*.⁷ O żywym zainteresowaniu polskich badaczy omawianymi zagadnieniami świadczą także reakcje, jakie wywołują inne, świeżo opublikowane prace, a w końcu gotowość, potrzeba i kompetencje środowiska naukowego do krytycznych głosów w debacie⁸. Wreszcie związałbym z tym nurtem ekspresowo wręcz przygotowane tłumaczenie nowej książki wybitnej znawczyni problemu Despiny Stratigakos pt. *Północna utopia Hitlera. Budowa nowego porządku w okupowanej Norwegii*⁹. Zresztą również poprzednia książka tej badaczki, *Dom Hitlera*¹⁰, ukazała się po polsku tuż po swej anglojęzycznej premierze (2017).

Niels Gutschow

OBSESJA PORZĄDKU

Niemieccy architekci planują
w okupowanej Polsce
1939–1945

Z precyzyjnego przywołania innych publikacji zwalnia mnie ich bardzo precyzyjny przegląd, jaki towarzyszy polskiej edycji *Obsesji porządku*¹¹. Wynika z niego, że choć zainteresowanie tą tematyką przyniosło już pewne badawcze rezultaty w latach 90., to nie ma wątpliwości, że wyraźny ich przyrost datuje się dopiero od nowego stulecia, przy czym wyraźna jakościowa i ilościowa intensywność zjawiska przypada na drugą jego dekadę, a szczególnie ostatnie kilka lat. Co ważne i znamienne, nie są to zagadnienia podejmowane jedynie przez polskich badaczy – o czym najdobitniej świadczy wydana pierwszy raz w 2001 roku w Berlinie i Bazylei *Obsesja porządku*¹² – ale też przez historyków sztuki i historyków z innych krajów, a spora część wyników badań jednych i drugich jest systematycznie wprowadzana do międzynarodowego obiegu naukowego. Można powiedzieć, że wyrażony w 2016 roku przez Roberta Trabę postulat o potrzebie nowych studiów nad II wojną światową w Polsce akurat w obszarze architektury i planowania przyniósł znakomite rezultaty¹³.

Czas zadać pytanie o to, jakie dokładnie okoliczności wywołały to stosunkowo nagle zainteresowanie tą kłopotliwą problematyką. W moim przekonaniu u źródeł tej tendencji leży zniuansowanie paradygmatu, według którego II wojna światowa niosła za sobą, poza ofiarami ludzkimi, wyłącznie materialne zniszczenie – w tym przede wszystkim miast, ich architektury i urbanistyki¹⁴. Miał być to sposób na materialną, kulturową i tożsamościową destrukcję ofiary, ale zarazem zniszczona architektura to ewidencja i dowód zbrodni przeciw ludzkości¹⁵. Tymczasem okupanci również budowali – również w naszym kraju pozostało wiele przedsięwzięć architektoniczno-urbanistycznych, które zaistniały z powodu inwestycji III Rzeszy, które są nadal wykorzystywane lub które dały kierunek późniejszym przekształceniom, np. rozwojowi osiedli czy miast (głównie w przypadku urbanistyki). Nie mniej ważne niż owa merytoryczna wiedza stało się emocjonalne przyzwolenie na jej istnienie, ogólnospołeczne dopuszczenie jej do świadomości mieszkańców Polski¹⁶, a biorąc pod uwagę kulturowy kontekst naszych badaczy, także w pewnym stopniu odwaga ich dociekań, naukowej obiektywizacji i popularyzacji¹⁷. Oddanie głosu materialnym dokumentom tamtych czasów, a tym samym na ogół tragicznym doświadczeniom, jakie ze sobą niosą, nie dotyczy zresztą wyłącznie architektury czy urbanistyki, ale także zwyczajnych, również pozostających w naszym codziennym obiegu rzeczy, które – jak zostało już wspomniane – miały okazję stać się w międzyczasie rodzinnymi pamiątkami¹⁸.

O tym, że II wojna światowa przyniosła nie tylko przydające się po jej zakończeniu architektoniczno-urbanistyczne inwestycje, ale także nowe technologie, rozwiązania funkcjonalne, materiały i wzornicze projekty, przypomniano na Zachodzie już dekadę temu. Mowa tu o wystawie *Architecture in Uniform. Designing and Building for the Second World War (Architektura w mundurze. Projektowanie i budowanie na potrzeby drugiej wojny światowej)*, kuratorowanej przez Jean-Louis Cohen, francuskiego architekta i historyka architektury, a przygotowanej dla Canadian Centre for Architecture w Montrealu (13.04–18.09.2011)¹⁹ i zaopatrzonej w bardzo solidnie opracowany katalog²⁰. Autorzy pokazu, nie próbując w jakikolwiek sposób usprawiedliwić kataklizmu II wojny, ale zarazem opierając się na bardzo wnikliwych, międzynarodowych badaniach, słusznie przekonują – czy może po prostu przypominają – że architekci w czasie wojny (po obu stronach frontu) byli tak samo niezastąpieni jak żołnierze, inżynierowie czy naukowcy; i choć wielu z nich nie uniknęło przywdziania mundurów, to wykazali się w owym czasie kreatywnością zarówno w projektowaniu obiektów czy przedmiotów, jak również technologii ich wzniesienia czy wyprodukowania. Według nich to właśnie technologia, a także nowe materiały stały się „najcenniejszymi residuami tej wojny”²¹.

Choć trudno wskazać pojedyncze badawcze przedsięwzięcie, które leży u podstaw analizowanego przez nas zjawiska emancypacji badań nad tym, co działo się w zakresie budowania i planowania na obecnych polskich ziemiach podczas II wojny, to uważam za przełomowe włączenie dziejów architektury i urbanistyki Poznania okresu II wojny światowej w monograficzne opracowanie o tym mieście z 2005 roku²². Badaczki tego problemu (Grażyna Kodym-Kozaczko i Hanna Grzeszczuk-Brendel) omówiły planowane i zrealizowane przedsięwzięcia

okupantów, ujawniając zmiany i uzupełnienia, które wprowadzały one w dotychczasowe miasto, objawiając jednocześnie bliżej nieznaną historię miejsc i budynków do dziś czytelnych w jego strukturze. Bezprecedensowość opracowanych przez nie podrozdziałów polegała nie tylko na zgromadzonej wiedzy, ale też na włączeniu nowego ujęcia w dominującą w tym opracowaniu ogólną narrację o polskich dziejach Poznania XX wieku.

W kontekście naszych rozważań emblematyczny jest oczywiście nadal dominujący w panoramie miasta i powszechnie znany, wspomniany przeze mnie na początku, zamek cesarza Wilhelma II. Budowlę tę uznać można za materialny zapis społecznej percepcji kłopotliwego dziedzictwa, które z czasem stało się dziedzictwem wspólnym, niemiecko-polskim. Przypomnijmy, że wzniesiony (1905–1910) jako symbol pruskiego panowania na Wschodzie, przekształcony według planów słynnego Alberta Speera na rezydencję Führera (w której ten się zresztą nigdy nie pojawił), był faktycznie siedzibą zniechęconego namiestnika Kraju Warty i jego urzędu Arthura Greisera²³. Uniknął zburzenia po II wojnie światowej, zaadaptowany najpierw na urząd miasta, a od 1961 roku funkcjonuje jako Pałac Kultury. Wraz z instytucjonalną modernizacją tej placówki i rozłożonymi na etapy remontami gmachu (od 1 poł. Lat 90. XX wieku), zaczęto najpierw przypominać jego pruską przeszłość, by pod koniec tej dekady coraz otwarciej i śmieiej opisywać hitlerowski „rozdział” dziejów zamku²⁴. W 2003 roku odbyła się wielka, przygotowana wspólnie z Fundacją Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego wystawa o Zamku, która miała swą odsłonę w Poczdamie i w Poznaniu²⁵. W tym samym roku ukazała się głośna w Niemczech i w Poznaniu książka *Zamek Hitlera*²⁶. Wreszcie dwa lata temu, w 2020 roku, zakończona została renowacja jego zabytkowych wnętrz, w ramach których konserwacji poddano w równym stopniu te z czasów budowy zamku przez cesarza Wilhelma II, hitlerowskiej przebudowy, w końcu te z okresu przekształceń czasów PRL-u. Jednak to właśnie wnętrza z elementami wyposażenia z czasów przebudowy dla Adolfa Hitlera dominują w zamkowym pejzażu, stanowiąc o jego unikatowości w skali światowej. Nie zostały one poddane muzealizacji, służą codziennej działalności instytucji kultury, ale są zarazem udostępniane do darmowego zwiedzania. Poznański Zamek to dobry przykład na to, jak rozłożony na wiele etapów proces kulturowej adaptacji kłopotliwego dziedzictwa, wsparty naukowymi badaniami, wystawami i publikacjami, procesem oswojania budowli dzięki działającej w niej od dekad placówki kultury, doprowadził do społecznej akceptacji gmachu oraz emancypacji tej nawet najtrudniejszej wiedzy o jego historii²⁷.

To właśnie w tej dynamicznej rzeczywistości kłopotliwego dziedzictwa ukazuje się tłumaczenie *Obsesji porządku*, a więc książki, która w zasadzie wyznaczyła badawcze tropy i standardy dla studiów w tym zakresie. Za nie mniej cenne osiągnięcie uznać trzeba polski wstęp o charakterze przeglądu badań²⁸. Dzieje tej książki, od zbierania do niej materiałów w latach 90. aż po właśnie ukazujące się polskie tłumaczenie, nie są przypadkiem. Odzwierciedlają nie tylko zmiany w obszarze badawczych zainteresowań, docieranie do Polski międzynarodowych naukowych tendencji, ale także zmienną kondycję i narracje wokół relacji niemiecko-polskich. Ilustrują też, jak na przestrzeni tych 30 lat zmieniło się badawcze zaplecze omawianej problematyki: znikli świadkowie historii – niegdysiejsi jej aktorzy, a więc niemieccy architekci, z którymi Niels Gutschow miał jeszcze okazję rozmawiać, ale za to poszerzyła się dostępność archiwaliów, przyrosła wiedza o miejscach ich przechowywania, poszerzyło się ich spektrum²⁹.

Przedmiotem książki są szeroko rozumiane niemieckie plany architektoniczne zaistniałe na ziemiach polskich podczas II wojny i ich wymiar ideowy. Jest to więc praca, zaliczająca się do nurtu badań, które słusznie widzą w architekturze narzędzie władzy i kreowania nowego porządku – nie tylko przestrzennego, ale też społecznego. Dla autora architektura nie jest dziełem pojedynczego człowieka, a labiryntem wpływów i zależności, istotnym elementem historycznej rzeczywistości³⁰. Kluczowy dla książki Gutschowa jest termin *Ordnungswahn* – tytułowa obsesja porządku, odsłaniająca niemieckie zamiary porządkowania opanowanych

ziem zarówno pod względem architektoniczno-przestrzennym, jak i społecznym (kreacja idealnego społeczeństwa niemieckiego). Książka ujawnia i dowodzi, że architektura stanowiła integralną część działania państwa narodowosocjalistycznego i aparatu okupacyjnego. Gutschowa zajmuje więc zależność architektury od polityki okupacyjnej Niemców na nowo zdobytych terenach, w tym od polityki przesiedleń i grabieży mienia.

Autor już we wprowadzeniu bez wahania określa architektów (za innymi badaczami) mianem „zwiastunów zagłady” i oddala usprawiedliwienie o ich rzekomej niewiedzy wobec systemu działania Trzeciej Rzeszy³¹. Opisując zrealizowane i planowane przedsięwzięcia, nie daje nam jedynie rejestru faktów z ich historii, ale skrupulatnie rekonstruuje kompleksowość procesu niemieczania zajętych ziem, poczynając od obsady czy przekształcenia struktur administracyjnych, aż po realne działania w przestrzeni. Te ostatnie wyłaniają się z tych dociekań wcale nie tylko jako element wielkiego podboju, realizacja totalnego projektu propagandowego i praktycznych potrzeb wojny i okupanta, ale również wypadkowa wielu zwyczajniejszych czynników, pośród których na porządku dziennym są instytucjonalne i interpersonalne napięcia pomiędzy aktorami owych działań oraz aspiracje pojedynczych architektów. Te ostatnie interesuje Gutschowa w pewnym sensie także w wymiarze moralnym – autor zdaje się pytać jak można było projektować i wierzyć w rzekomo ponadczasowe modele ładu w czasach zniszczenia i mordowania³². Wyjaśnia zarazem ówczesne znaczenie kategorii i jednocześnie wartości, które organizowały te działania, a więc np. porządku (*Ordnung*)³³ czy krajobrazu miejskiego³⁴.

Gutschow już przed laty pokazał zatem w swoim studium coś, do czego dochodzą dziś polscy badacze: otóż pokazał, że w inwestycjach niemieckich nie chodziło jedynie o wznoszenie potrzebnych budynków, ale o „definitywne uformowanie przestrzeni po wsze czasy”, kształtowanie materii, która jest postrzegana jako „bezkształtna”³⁵ oraz o krytykę zastanej na polskich terenach sytuacji „*unordnung*”, nieporządku i bałaganu. Przywołując źródłowe cytaty i związki frazeologiczne budujące leksykalny krajobraz *Obsesji porządku* (takie jak „przestrzeń wspólnoty narodowej”, „system wartości politycznych”, „plany ładu przestrzennego”), mimochodem przypomina zarazem, że nie muszą się one ograniczać jedynie do tamtej wojny, tamtego totalitaryzmu.

Choć książka Gutschowa nie rejestruje wszystkich planów i dokonań okupanta na terenach dzisiejszej Polski, to jednak jest w swej skali totalna. Omawia bowiem zarówno zamierzenia i realizacje dla największych miast oraz prestiżowych i symbolicznych w nich miejsc, jak również przedsięwzięcia z szeroko rozumianej prowincji. W rozdziale *O demontażu polskich i budowanie niemieckich miast* przeczytamy o Warszawie, Krakowie i Łodzi. Mowa też o wielkich regionalnych projektach, jak nowy ład urbanistyczny dla Kraju Warty, Śląska czy Prus Południowo-Wschodnich, gdzie dowiemy się o gigantycznych planach przekształceń całkiem małych miejscowości³⁶. Plany te bardzo często dotyczyły zwyczajnej architektury mieszkaniowej, do dziś w wielu tych miejscowościach pozostałej i użytkowanej. Wyjaśniając ideę *Heimatschutzarchitektur* (architektury ochrony stron ojczyстых), która wielokrotnie przyświecała tym inwestycjom, autor tłumaczy związki projektowania osiedli zespolonych z krajobrazem z koncepcją kreowania architektury *Heimatschutz* na „nowym Niemieckim Wschodzie”³⁷. Dotyka tym samym kompleksowości podboju, w zamyśle: wytworzenia nowej tradycji budowlanej całościowo zmieniającej krajobraz.

Osobne rozbudowane rozdziały poświęcone są planowaniu wielkich przebudów Łodzi i Poznania³⁸, ale autor nie rezygnuje z włączenia w swą opowieść działalności okupanta w Oświęcimiu i w KL Auschwitz³⁹. To właśnie w tym rozdziale najbardziej nierozzerwalnie ujawnia się sprzężenie machin wojennej, eksterminacyjnej i produkcji przemysłowej z działaniami architektów i planistów. Rozdział ten zaskakuje swą szczegółowością: kolejne, niewolne zresztą od wewnętrznych konfliktów kroki, są przez badacza rejestrowane wręcz z codzienną dokładnością, rekonstruowane na podstawie skrupulatnie prowadzonej korespondencji, ustaleń z roboczych

spotkań urzędników i planistów, szczegółowych przeliczeń dotyczących tak planowanej w tym rejonie produkcji przemysłowej (kauczuku syntetycznego, metanolu, synolu, azotu), jak i pojemności obozu oraz jego wydajności w zakresie Żagłady. To, co dla polskiego czytelnika może być pewnym zaskoczeniem, to ujawnienie, że niektórzy z pojawiających się na kartach tego rozdziału architektów z sukcesami i niekiedy na eksponowanych stanowiskach kontynuowali swą zawodową pracę w powojennych Niemczech, a ci, którzy pracowali na innych zajętych terenach rozwijali nawet niektóre z powstałych w trakcie wojny planistycznych pomysłów⁴⁰.

Na zakończenie powróćmy do polskiego wydania książki, autorstwa już niemiecko-polskiego zespołu badaczy⁴¹. Ten wstęp był konieczny właśnie z powodu badawczego boomu (po obu stronach granicy) wokół interesującej nas problematyki, który to boom stworzył zupełnie nowe otoczenie dla ogłoszonego tłumaczenia, co dostrzega także sam autor w *Przedmowie do wydania polskiego*⁴². O ile przed dwudziestu laty *Ordnungswahn* funkcjonował jako prekursorskie dzieło, recypowane przez niewielką grupę badaczy problemu, o tyle obecnie *Obsesja porządku* jest opracowaniem kanonicznym, którego kontynuację i standard odnajdujemy we wszystkich powstających w ostatnich latach pracach, postrzegających planowanie i budowanie podczas II wojny na polskich terenach jako element złożonego systemu wojny i podboju, a nie zaspokojenie jedynie funkcjonalnych czy propagandowych potrzeb („słów w kamieniu”, jak to przed laty trafnie opisała Sharon Macdonald⁴³).

To, co ogromnie przydatne i wręcz instruktażowe w tym wprowadzeniu, to syntetyczne, dostosowane do zagadnienia opisanie niemieckiego podziału administracyjnego terenów okupowanych i przyłączonych wraz z ich strukturami zarządczymi⁴⁴. Nie tylko obrazuje ono podporządkowanie administracyjnych struktur partii, ale w konsekwencji ujawnia powiązanie owych struktur z działaniami planistycznymi i ich agendami, pokazując systemowo związki architektury, planowania i reżimu. Z podobnych powodów słusznie podjęto się także wytłumaczenia specyficznych, a tylko pozornie oczywistych terminów, za to często pojawiających się w związku z architekturą tego czasu, a więc *Volk*, *Volksdeutsch*, „wspólnota narodowa” i *Lebensraum*⁴⁵.

Autorzy wprowadzenia ilustrują zmiany w podejściu do problematyki planowania i budowania przez Trzecią Rzeszę, ukazując tym samym, z jakiego kontekstu wyrosło opracowanie Gutschowa⁴⁶. Zagadnienie to, pojawiające się szerzej pierwszy raz w latach 60. XX wieku, znajdowało z jednej strony wyraz w pracach dokumentacyjnych, a zarazem w pionierskim problemowym opracowaniu amerykańskiej badaczki Barbary Miller Lane, która ukazała jednoznacznie związki architektury i polityki w jeszcze szerszej perspektywie czasowej⁴⁷. W kolejnych pracach zaczęto systematycznie poszerzać zakres badań, poddając analizie nie tylko wielkie i spektakularne założenia, ale z czasem także autostrady, budownictwo przemysłowe, a od lat 80. tylko w samych w Niemczech ogłoszono wiele detalicznych opracowań odnoszących się do pojedynczych miast, projektantów czy dziedzin architektury doby Trzeciej Rzeszy. Kolejnym znaczącym przełomem w badaniach była według autorów wstępu opublikowana krótko przed *Ordnungswahn* książka Paula B. Jaskota *The Architecture of Oppresion* (2000)⁴⁸, w której autor wprowadza pojęcie „polityki architektonicznej SS”, co pozwoliło mu ująć całościowo proces uzgadniania, projektowania i realizacji niemieckich zamierzeń tego czasu.

Jak już zapowiedziano, wstęp do *Obsesji porządku* zawiera także rekapitulację stanu badań nad nazistowską architekturą na terenie dzisiejszej Polski⁴⁹. Świadomi ich dynamiki autorzy dociekają, dlaczego naukowe zainteresowanie tym zagadnieniem datuje się dopiero na pierwszą dekadę XXI wieku, upatrując powodów tego faktu w jeszcze kilku innych przesłankach niż poruszone przeze mnie na wstępie. Po pierwsze, w do niedawna niewielkim zaciekawieniu polskich badaczy obiektami powstały wcześniej niż w XX wieku i przyrastającego dystansu czasowego, jaki ich dzieli od doświadczeń II wojny. Po drugie, w niezmiennym użytkowaniu budynków powstałych w czasie okupacji, dopiero od pewnego czasu poddawanych konserwacji, co również

z oczywistych powodów przykuwa społeczną uwagę, a także zachęca do naukowych studiów. Po trzecie, z absorpcji ogólnoświatowych tendencji badawczych z *heritage* i *memory studies* na czele, bo warto tu dodać za Jackiem Purchlą, że to właśnie one, a niekoniecznie pietyzm wobec zabytków, są fundamentem naszego stosunku do przeszłości⁵⁰. Szczególnym polem bitwy o pamięć jest właśnie Europa Środkowa po 1989 roku, a Polska zdaje się być jej epicentrum. „Kłopotliwe dziedzictwo” to szczególny problem Europy Środkowej – konkluduje Purchla. Z tego wynika wreszcie obserwacja końcowa, przekładająca się – powiedzmy to wprost – na pewną badawczą koniunkturę. Problematyka przekraczająca współczesne państwowe granice, ponownie włączająca historyczne wydarzenia na ziemiach polskich w makroskalę Europy Środkowej, pokazująca nawet tak regionalne przedsięwzięcia jak wzniesienie w czasie okupacji wzorcowej wsi Radliniec pod Jarocinem⁵¹ jako ogniwo wielkiego podbojowego planu Trzeciej Rzeszy, prowadzi do internacjonalizacji naszej historii, wspierania międzynarodowego transferu wiedzy o niej, powstawania platform wymiany informacji, włącza polskie badania w światowy obieg, a nam przybliża te prowadzone poza granicami. Zauważmy finalnie, że nieczęste to zjawisko w przypadku badań historyczno-artystycznych nad materialną spuścizną naszej przeszłości.

Czas zadać pytanie o kierunek badań nad materialną spuścizną III Rzeszy na ziemiach okupowanych. Również i w tym przypadku autorzy wstępu do *Obsesji porządku* także stawiają pewne diagnozy i postulaty⁵². To szukanie powiązań budowania i planowania z aparatem represyjnym, systemem wywłaszczania i pracy przymusowej oraz eksterminacji ludności. To przyjrzenie się miejscom opresji, a więc obozom, więzieniom, gettom z perspektywy historii architektury i planistyki. Wskazują też na problemem sprawców (*Täterforschung*), a więc tego nurtu badań, w którym stawiane są pytania o relacje pomiędzy biografią, dynamiką życia społecznego a motywacjami. Nakreślona przez studium Gutschowa perspektywa podpowiada, by historię architektoniczno-urbanistycznych działań okupanta widzieć jako historię powiązań. Jacek Purchla dodaje do tego jeszcze jeden postulat: aby w przyszłości poddać rozpoznaniu (wraz z naszymi wschodnimi sąsiadami) również te tereny, które po agresji Niemiec na Związek Radziecki w 1941 roku stały się przedmiotem kolejnych niemieckich wizji i planów⁵³.

Wydaje się jednak, że przewidzieć można jeszcze jedno zagadnienie, a więc zjawisko społecznego odbioru kłopotliwego dziedzictwa od zakończenia wojna aż do czasów współczesnych. Dotyczy to przede wszystkim tych miejsc, które w odróżnieniu od gett czy obozów zagłady nie przynależą do tzw. dziedzictwa okrucieństwa, a pozostawały codziennym elementem życia i kulturowego pejzażu naszego kraju. Chodzi więc np. o postrzeganie takich gmachów, jak poznański Zamek, nieusuwalnych z przestrzennej i kulturowej panoramy, ale które miały okazje nabrać nowych znaczeń, stały się nośnikami także innych wartości, innej niż wojenna społecznej pamięci i doświadczeń. Takie studia już zresztą powstają. Dobrym przykładem jest tu Berlin i świeża refleksja nad trzema budynkami: dawnego Ministerstwa Lotnictwa, Stadionu Olimpijskiego oraz lotniska Tempelhof⁵⁴. W Polsce opublikowano już kilka lat temu studium podobne, ale dla budynku będącego symbolem innej kulturowej i krajobrazowej przemocy, a mianowicie dla stołecznego Pałacu Kultury i Nauki⁵⁵. Czas byśmy przypomnieli sobie, jak radziliśmy i radzimy sobie z kłopotliwym dziedzictwem Trzeciej Rzeszy, całkiem współcześnie!

Bibliografia

Bevan R., *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Reaktion Books, London 2006.

Cohen J.-L., *Architecture in Uniform. Designing and Building for the Second World War*, Vanves Cedex, Paris 2011.

Copley C., *Nazi Buildings, Cold War Traces and Governmentality in Post-Unification Berlin*, London-New York-Oxford 2020.

Designing the New East. Architecture, Spatial, and Urban Planing in Poland under German Occupation, 1939-1945, red. M. Popiołek-Roßkamp, A. Wienert, „Journal of East Central European Studies”, 2021, nr 4.

Dissonant heritage? The architecture of the Third Reich in Poland, ed. J. Purchla, Ż. Komar, trans. J. Taylor-Kucia, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2021.

Grzeszczuk-Brendel H., *Architektura i budownictwo w Poznaniu w pierwszej połowie XX wieku*, w: *Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku*, red. T. Jakimowicz, Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2005, s. 128-138.

Grzeszczuk-Brendel H., *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Wydawnictwo Miejskie Posnania, Poznań 2018, s. 215-237.

Grzeszczuk-Brendel H., *Na marginesie książki Richarda Nēmeca Die Ökonomisierung des Raums*, „Quart”, 2020, nr 4, s. 140 –148.

Gutschow N., *Obsesja porządku. Niemieccy architekci planują w okupowanej Polsce 1939-1945*, tłum. M. Słabicka-Turpeinen, red. A. Paradowska, A. Wienert, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.

Gutschow N., *Ordnungswahn. Architekten planen im „eingedeutschen Osten” 1939-1945*, Gütersloh, Birkhäuser, Berlin-Basel 2001.

Gwizdałówna J., *Architektura Wawelu w czasie okupacji*, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2019.

Henschel Ch., Paradowska A., Wienert A., *Historia architektury jako historia okupacji. Niels Gutschow i badania nad architekturą nazistowską na ziemiach polskich w latach 1939-1945*, w: Gutschow N., *Obsesja porządku. Niemieccy architekci planują w okupowanej Polsce 1939-1945*, tłum. M. Słabicka-Turpeinen, red. A. Paradowska, A. Wienert, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 7-62.

Jaskot P. B., *The Architecture of Oppresion. The SS, Forced Labor and the Nazi Monumental Building Economy*, Routledge, London 2000.

Kaiserschloss Posen: von der „Zwingburg in Osten” zum Kulturzentrum „Zamek”/ Zamek cesarski w Poznaniu: od pruskiej „warowni na wschodzie” do Centrum Kultury „Zamek”, red. J. Pazder, E. Zimmermann, tłum. B. Górczyńska-Przybyłowicz, Potsdam: Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, Poznań: Centrum Kultury „Zamek”, 2003.

Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce, red. J. Purchla, Ż. Komar, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2020.

Kodym-Kozaczko G., *Rozwój Poznania w planowaniu urbanistycznym w latach 1900-1945*, w: *Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku*, red. T. Jakimowicz, Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2005, s. 47-50.

Korduba P., *Architektura w mundurze i po mundurze*, „Czas Kultury”, 2016, nr 1, s. 216-224.

Kuszyk K., *Poniemieckie*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2019.

Macdonald S., *Words in Stone? Agency and Identity in a Nazi Landscape*, „Journal of Material Culture”, 2006, nr 1-2, s. 105-126.

Miller Lane B., *Architecture and Politics in Germany 1918-1945*, Harvard University Press, Cambridge 1968.

Murawski M., *Kompleks pałacu: życie społeczne stalinowskiego wieżowca w kapitalistycznej Warszawie*, tłum. E. Klekot, Muzeum Warszawy, Warszawa 2015.

Němec R., *Die Ökonomisierung des Raums. Planen und Bauen in Mittel- und Osteuropa unter den Nationalsozialisten 1938 bis 1945*, DOM Publishers Berlin. 2020

Niechciana stołeczność. Architektura i urbanistyka Krakowa w czasie okupacji niemieckiej 1939-1945, red. J. Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2022.

Paradowska A., „Wyjątkowe zadania” na „nowym niemieckim Wschodzie”. Nazistowska urbanistyka i architektura w Kraju Warty jako element okupacji polskich terenów podczas II wojny światowej, w: „Fikcyjna rzeczywistość”. Codziennosc, światy przeżywane i pamięć niemieckiej okupacji w Polsce, red. R. Traba, K. Woźniak, A. Wolff-Powęska, Polska Akademia Nauk, Warszawa-Berlin 2016, s. 135-160.

Paradowska A., [recenzja Němec R., *Die Ökonomisierung des Raums. Planen und Bauen in Mittel- und Osteuropa unter den Nationalsozialisten 1938 bis 1945*, DOM Publishers Berlin. 2020] „Architectura. Die Zeitschrift für die Geschichte der Baukunst”, 2019, 49, s. 248-253.

Paradowska A., „Stara niemiecka wieś”. Wilhelmswalde (Radliniec) w świetle tradycji germanizacji ziem polskich, „Zapiski Jarocińskie”, 2019, nr 1, s. 19-37.

Paradowska A., *Hitler's Officials at Home in Germany-Occupied Poland*, „Uměni Art”, 2021, 1, s. 44-66.

Purchla J., *Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce – kłopotliwe dziedzictwo?*, w: *Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, red. J. Purchla, Ż. Komar, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2020, s. 9-16.

Schwendemann H., Dietsche W., Górczyńska-Przybyłowicz B., *Hitlers Schloß: die „Führerresidenz in Posen*. Berlin: Ch. Links. Verl., Berlin 2003.

Stratigakos D., *Dom Hitlera*, tłum. J. Dzierzgowski, Wielka Litera, Warszawa 2017.

Stratigakos D., *Północna utopia Hitlera. Budowa nowego porządku w okupowanej Norwegii*, tłum. M. Gadek, Wielka Litera, Warszawa 2021.

Traba R., *O potrzebie nowych badań nad niemiecką okupacją w Polsce w czasie II wojny światowej*, w: „Fikcyjna rzeczywistość”. Codziennosc, światy przeżywane i pamięć niemieckiej okupacji w Polsce, red. R. Traba, K. Woźniak, A. Wolff-Powęska, Polska Akademia Nauk, Warszawa-Berlin 2016, s. 17-54.

Urbanistyka i architektura okresu III Rzeszy w Polsce, red. K. Jara, A. Paradowska, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2019.

Słowa kluczowe: architektura, urbanistyka, kłopotliwe dziedzictwo, dissonant heritage, Trzecia Rzesza, II wojna światowa

Piotr Korduba, prof. UAM dr hab., historyk sztuki, dyrektor Instytutu Historii Sztuki UAM, zajmuje się kulturą zamieszkiwania, wzornictwem, niemiecko-polskimi relacjami artystyczno-historycznymi, a także problematyką miejską. Stypendysta Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, DAAD, Herzog-August Bibliothek w Wolfenbüttel, członek polskich i zagranicznych stowarzyszeń. Redaktor naczelny rocznika „Artium Quaestiones”. Autor książek: *Patrycjuszowski dom gdański w czasach nowożytnych* (Warszawa 2005), *Sołacz. Domy i ludzie* (Poznań 2009, 2012); *Na starym Grunwaldzie. Domy i ich mieszkańcy* (Poznań 2012) [wraz z A. Paradowską], *Ludowość na sprzedaż. Towarzystwo Popierania Przemysłu Ludowego, Cepelia, Instytut Wzornictwa Przemysłowego*, Warszawa 2013. Przygotował międzynarodową wystawę oraz publikację *Ernst Stewner – niemiecki fotograf Polski/Ernst Stewner – ein deutscher Fotograf in Polen*, Marburg 2014 [wraz z D. Poppem]. Kierownik projektu badawczego NCN: „Meblarstwo poznańskie 1945–1989. Edukacja, projektowanie, produkcja”.

Piotr Korduba, prof. UAM dr hab., historyk sztuki, dyrektor Instytutu Historii Sztuki UAM, zajmuje się kulturą zamieszkiwania, wzornictwem, niemiecko-polskimi relacjami artystyczno-historycznymi, a także problematyką miejską. Stypendysta Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, DAAD, Herzog-August Bibliothek w Wolfenbüttel, członek polskich i zagranicznych stowarzyszeń. Redaktor naczelny rocznika „Artium Quaestiones”. Autor książek: *Patrycjuszowski dom gdański w czasach nowożytnych* (Warszawa 2005), *Sołacz. Domy i ludzie* (Poznań 2009, 2012); *Na starym Grunwaldzie. Domy i ich mieszkańcy* (Poznań 2012) [wraz z A. Paradowską], *Ludowość na sprzedaż. Towarzystwo Popierania Przemysłu Ludowego, Cepelia, Instytut Wzornictwa Przemysłowego*, Warszawa 2013. Przygotował międzynarodową wystawę oraz publikację *Ernst Stewner – niemiecki fotograf Polski/Ernst Stewner – ein deutscher Fotograf in Polen*, Marburg 2014 [wraz z D. Poppem]. Kierownik projektu badawczego NCN: „Meblarstwo poznańskie 1945–1989. Edukacja, projektowanie, produkcja”.

ORCID: 0000-0001-7603-9858

1. K. Kuszyk, *Poniemieckie*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2019. [↵](#)
2. *Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, red. J. Purchla, Ż. Komar, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2020 [↵](#)
3. N. Gutschow, *Obsesja porządku. Niemieccy architekci planują w okupowanej Polsce 1939–1945*, tłum. M. Stabicka-Turpeinen, red. A. Paradowska, A. Wienert, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021. [↵](#)
4. *Niechciana stołeczność. Architektura i urbanistyka Krakowa w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, red. J. Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2022. [↵](#)
5. *Urbanistyka i architektura okresu III Rzeszy w Polsce*, red. K. Jara, A. Paradowska, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2019. [↵](#)
6. *Kłopotliwe dziedzictwo*, op. cit., ostatnio także w wersji angielskiej: *Dissonant heritage? The architecture of the Third Reich in Poland*, ed. J. Purchla, Ż. Komar, trans. J. Taylor-Kucia, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2021. [↵](#)
7. *Designing the New East. Architecture, Spatial, and Urban Planing in Poland under German Occupation, 1939–1945*, red. M. Popiołek-Roßkamp, A. Wienert, „Journal of East Central European Studies” 2021, nr

4. ↵
8. Znacomitym przykładem jest książka R. Němec, *Die Ökonomisierung des Raums. Planen und Bauen in Mittel- und Osteuropa unter den Nationalsozialisten 1938 bis 1945*, DOM Publishers Berlin, 2020 i jej recenzje: A. Paradowska, „Architectura: Die Zeitschrift für die Geschichte der Baukunst” 2019, 49, s. 248–253; H. Grzeszczuk-Brendel, *Na marginesie książki Richarda Němeca Die Ökonomisierung des Raums*, „Quart” 2020, nr 4, s. 140–148. ↵
9. D. Stratigakos, *Północna utopia Hitlera. Budowa nowego porządku w okupowanej Norwegii*, tłum. M. Gadek, Wielka Litera, Warszawa 2021. ↵
10. Stratigakos, *Dom Hitlera*, tłum. J. Dzierzgowski, Wielka Litera, Warszawa 2017. O czym szerzej P. Korduba, *Architektura w mundurze i po mundurze*, „Czas Kultury” 2016, nr 1, s. 216–224. ↵
11. Ch. Henschel, A. Paradowska, A. Wienert, *Historia architektury jako historia okupacji. Niels Gutschow i badania nad architekturą nazistowską na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, w: N. Gutschow, op. cit., s. 50–56. ↵
12. N. Gutschow, *Ordnungswahn. Architekten planen im „eingedeutschen Osten” 1939–1945*, Gütersloh, Birkhäuser, Berlin-Basel 2001. ↵
13. R. Traba, *O potrzebie nowych badań nad niemiecką okupacją w Polsce w czasie II wojny światowej*, w: „Fikcyjna rzeczywistość”. *Codziennosc, światy przeżywane i pamięć niemieckiej okupacji w Polsce*, red. R. Traba, K. Woźniak, A. Wolff-Powęska, Polska Akademia Nauk, Warszawa-Berlin 2016, s. xxx. ↵
14. W Polsce ten paradygmat poza oczywistymi doświadczeniami świadków i uczestników wojny został wyraźnie sformułowany właściwie w chwilę po zakończeniu działań wojennych, między innymi przez słynną wystawę w stołecznym Muzeum Narodowym *Warszawa oskarża* (maj-czerwiec 1945). ↵
15. R. Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Reaktion Books, London 2006, s. 17. ↵
16. Wielkie w tym znaczenie ma szereg działań regionalnych o charakterze zarówno instytucjonalnych, jak i oddolnych akcji, świadczących o społecznej potrzebie poznania dziejów miejsc czy miejscowości w czasach II światowej, właśnie w kontekście ich materialnego, architektoniczno-urbanistycznego wymiaru. Z wybranych jedynie: Kraków: <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/>; Gdańsk: <https://ibedeker.pl/spacery/osiek-i-jego-sasiedztwo-cz-ii/>. Lokalne wystawy o architekturze / projektowaniu w okupowanej Polsce: <https://cyryl.poznan.pl/kolekcja/okupacyjne-plany-poznania-1939-1944-archiwum-panstwowe-w-poznaniu>; <https://www.turek.net.pl/miasto/27930-wystawa-archiwum-igly-turek-w-niemieckim-planie-okupacyjnym->; <https://iturek.net/fakty/cool/miasteczko-na-niemieckich-ziemiach-odzyskanych-hitlerowskie-plany-dla-turku-w-latach-ii-wojny-swiatowej>; <https://muzeum.krotoszyn.pl/wydarzenie-224-krotoszyn-w-cieniu-swastyki-wystawa.html>; <https://muzeum.wrzesnia.pl/aktualnosci/12-wojna-we-wrzesni.html>; <https://www.tygodnik-rolniczy.pl/articles/wies-i-rodzina/jak-wygladala-wielkopolska-wies-pod-butem-okupanta/>; <https://ipn.gov.pl/pl/edukacja-1/wystawy/13591,Zycie-codzienne-w-okupowanej-Wielkopolsce-1939-1945.html>; <https://kultura.poznan.pl/mim/kultura/news/fort-vii-nowe-otwarcie,183062.html>; <https://www.zabikowo.eu/modernizacja-wystawy-stalej>; <https://chelmno-muzeum.eu/nowa-wystawa-czasowa-wygnanie-nastapilo-jak-grom-z-nieba-wsiedlenia-do-getta-lodzkiego-1942>; Przedsięwzięcia o charakterze inscenizacji: https://gostyn24.pl/pl/19_wiadomosci-z-regionu/589_pogorzela/46636_poznali-malo-znane-fakty.html; <https://ostrow.naszemiasto.pl/prezydent-ostrowa-wielkopolskiego-zaprasza-na-inscenizacje/ar/c1-7304823> [dostęp: 29 czerwca 2022]. A także grupy na Facebooku np. dla Poznania: Grupa Stary Poznań, Blizny Poznania, Łazęga Poznańska. Za pomoc w przygotowaniu tego zestawienia dziękuję dr Aleksandrze Paradowskiej. ↵
17. O czym także J. Purchla, *Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce – kłopotliwe dziedzictwo?*, w: *Kłopotliwe dziedzictwo*, op. cit., s. 9–16. ↵

18. K. Kuszyk, op. cit. ↵
19. *Cité de l'architecture et du Patrimoine*, Paryż, 24.04–08.09.2014; MAXXI Museo nazionale delle arti del XXI secolo, Rzym, 19.12.2014–3.05.2015. ↵
20. J.-L. Cohen, *Architecture in Uniform. Designing and Building for the Second World War*, Vanves Cedex, Paris 2011. Następnie wystawę pokazywano w Paryżu i w Rzymie (*Cité de l'architecture et du Patrimoine*, Paryż, 24.04–08.09.2014; MAXXI Museo nazionale delle arti del XXI secolo, Rzym, 19.12.2014–3.05.2015). ↵
21. M. Zardini, *Słowo wstępne*, w: *Architecture in Uniform*, op. cit., s. 6. ↵
22. G. Kodym-Kozaczko, *Rozwój Poznania w planowaniu urbanistycznym w latach 1900–1945*, w: *Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku*, red. T. Jakimowicz, Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2005, s. 47–50; H. Grzeszczuk-Brendel, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w pierwszej połowie XX wieku*, w: ibidem, s. 128–138. ↵
23. O czym ostatnio ponownie i ciekawie A. Paradowska, *Hitler's Officials at Home in Germany-Occupied Poland*, „Uměni Art” 2021, nr 1 s. 44–66. Starsza literatura: Ch. Henschel, A. Paradowska, A. Wienert, op. cit., s. 51. ↵
24. O czym szerzej P. Korduba, *Mediować pamięcią. Przypadek Dzielnicy Cesarskiej / Zamkowej / Uniwersyteckiej w Poznaniu (1910–2021)*, w: *Miasto i pamięć*, mat. konferencji [w druku]. ↵
25. *Kaiserschloss Posen: von der „Zwingburg in Osten” zum Kulturzentrum „Zamek”/ Zamek cesarski w Poznaniu: od pruskiej „warowni na wschodzie” do Centrum Kultury „Zamek”*, red. J. Pazder, E. Zimmermann, tłum. B. Górczyńska-Przybyłowicz, Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, Centrum Kultury „Zamek”, Potsdam-Poznań 2003. ↵
26. H. Schwendemann, W. Dietsche, B. Górczyńska-Przybyłowicz, *Hitlers Schloß: die „Führerresidenz in Posen*, Ch. Links. Verl., Berlin 2003. ↵
27. Innym „papierkiem lakmusowym” społecznego odbioru kłopotliwego dziedzictwa są dzieje budynku dyrekcji Zamku Królewskiego na Wawelu, wzniesionego dla potrzeb gubernatora Hansa Franka, J. Purchla, op. cit., s. 12; J. Gwizdałówna, *Architektura Wawelu w czasie okupacji*, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2019. ↵
28. Ch. Henschel, A. Paradowska, A. Wienert, op. cit. ↵
29. O czym także sam autor: N. Gutschow, *Przedmowa do wydania polskiego*, w: idem, *Obsesja porządku*, op. cit., s. 77–81. ↵
30. Ch. Henschel, A. Paradowska, A. Wienert, op. cit., s. 12. ↵
31. N. Gutschow, *Obsesja*, op. cit., s. 87. ↵
32. Ibidem, s. 303–304. ↵
33. Ibidem, s. 88–93 ↵
34. Ibidem, s. 299–312. ↵
35. Ibidem, s. 295. ↵
36. Ibidem, s. 151. ↵
37. O czym też ciekawie A. Paradowska, *„Wyjątkowe zadania” na „nowym niemieckim Wschodzie”. Nazistowska urbanistyka i architektura w Kraju Warty jako element okupacji polskich terenów podczas II wojny światowej*, w: *„Fikcyjna rzeczywistość”. Codziennosc, swiaty przezywane i pamiec niemieckiej okupacji w Polsce*, red. R. Traba, K. Woźniak, A. Wolff-Powęska, Polska Akademia Nauk, Warszawa-Berlin 2016, s. 135–160; H. Grzeszczuk-Brendel, *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform* ↵
38. N. Gutschow, *Obsesja*, op. cit., s. 258–298. ↵

39. Ibidem, s. 171–258. ↵
40. Ten wątek należy uznać za motywację do powstania tej książki, albowiem autor jest synem architekta (Konstantego Gutschowa), który był odpowiedzialny w czasie wojny za plany przebudowy Hamburgu, a po jej zakończeniu kontynuował swoją karierę m. innymi w zakresie odbudowy miast. Gutschow nie ukrywa, że jego badania wynikają z potrzeby rozliczenia (*Obsesja*, s. 307–312). Autor daje aneks biograficzny dot. architektów, inżynierów i planistów pracujących w Oświęcimiu, KL Auschwitz na Górnym Śląsku, w Kraju Warty i w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie, w których przytacza ich także powojenne zawodowe kariery (*Obsesja*, s. 313–354). ↵
41. Ch. Henschel, Paradowska, Wienert, op. cit. ↵
42. N. Gutschow, Przedmowa, op. cit., s. 65–81 ↵
43. S. Macdonald, *Words in Stone? Agency and Identity in a Nazi Landscape*, „Journal of Material Culture” 2006, nr 1–2, s. 105–126. ↵
44. Ch. Henschel, A. Paradowska, A. Wienert, op. cit., s. 24–27. ↵
45. Ibidem, s. 27–30. ↵
46. Ibidem, s. 40–50. ↵
47. B. Miller Lane, *Architecture and Politics in Germany 1918–1945*, Harvard University Press, Cambridge 1968. ↵
48. P.B. Jaskot, *The Architecture of Oppression. The SS, Forced Labor and the Nazi Monumental Building Economy*, Routledge, London 2000. ↵
49. Ch. Henschel, A. Paradowska, A. Wienert, op. cit., s. 50–56. ↵
50. J. Purchla, op. cit., s. 9. ↵
51. A. Paradowska, „Stara niemiecka wieś”. *Wilhelmswalde (Radliniec) w świetle tradycji germanizacji ziem polskich*, „Zapiski Jarocińskie” 2019, nr 1, s. 19–37. ↵
52. Ch. Henschel, A. Paradowska, A. Wienert, op. cit., s. 56–61. ↵
53. J. Purchla, op. cit., s. 14. ↵
54. C. Copley, *Nazi Buildings, Cold War Traces and Governmentality in Post-Unification Berlin*, Bloomsbury, London-New York-Oxford 2020 ↵
55. M. Murawski, *Kompleks pałacu. Życie społeczne stalinowskiego wieżowca w kapitalistycznej Warszawie*, tłum. E. Klekot, Muzeum Warszawy, Warszawa 2015. ↵

Piotr Korduba

ISSN 2956-4158